

Абишова А.У.,* Оспан Б.І., Уразбаева Г.Ж.

экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САУДА-САТТЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Автор корреспондент: bagdat-altuka07@mail.ru

Түйін: Мақалада авторлар Х ғасырдан қазіргі кезеңге дейінгі қазақ халқының сауда-саттығының дамуы туралы тарихи түсінікті кеңейтуге тырысқан. Бүгінгі таңда Қазақстан өмірінің барлық саласында түбегейлі өзгерістер болып жатыр. Елдің экономикалық және саяси құрылымын қайта құру үшін күрестің қиын жылдарының артында. Осы жылдар ішінде Қазақстан егемендікке ғана емес, болашаққа деген сенімділікке де ие болды. Біздің мемлекетіміздің басшылығы қоғамымызды дамыту мен реформалаудың жаңа кезеңінің мақсаттары мен міндеттерін айқындады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы - еліміздің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін жаңа белестерді бағындыру. Біздің ойымызша, алға қойылған міндеттерді шешуде тарихи тәжірибеге, Қазақстан тарихының жаңартылған тұжырымдамасына сүйену өте маңызды. Оны құру үшін түбегейлі кешенді тарихи-тарихнамалық зерттеулер жүргізу керек. Қазіргі заманғы тарих ғылымының маңызды міндеті - нарықтық қатынастарды қалыптастыру тәжірибесін ғылыми тұрғыдан түсіну және нақты тарихи жағдайларда сауда қызметін дамыту.

Кілт сөздер. Қазақ халқы, тарихи даму процесс, сауда-саттық, пайда табу, өнеркәсіптік өндіріс, бәсекелестік, жәрменке, көпес, тәуелсіздік, нарық механизмі.

Кіріспе. Бүгінгі таңдағы дүние жүзі ғасырлар бойындағы тарихи даму үдерісінің әсерінде жинақталған түрлі экономикалық жүйелердің бірігуімен ерекшеленеді. Олардың белгілі бір шарттары бойынша топтастырып, жіктелгендігі көрсетілген. Қоғамның тарихи даму үдерісіне кез келген зерттеуші өз пікірін білдіргендіктен, сәйкесінше, олардың ұсынған шарттары да тұрақсыз. Кез-келген мемлекеттегідей, Қазақстан Республикасының экономикалық ойының тарихы мысалында, әсіресе, біздің мемлекеттің дамуындағы қилы кезеңдерде көптеген баламалы жолдардың ішінен сол немесе басқа жолды таңдаудың өзектілігін анықтайтын прогрессивті экономикалық идеялардың пайда болуы мен дамуындағы табиғи қажеттіліктер айқын қалыптасады. Қазақ халқының тарихи дамуындағы прогрессивті өзгермелі кезеңдерге соңғы мыңжылдықтардағы келесілерді жатқызуға болады:

- X-XI ғасырлардағы көне түрік империясының территориялды кеңеюі мен сауда-экономикалық дамуының жоғарғы деңгейі;
- Алтын Орданың құрылуы мен жандануы;
- Ақ Орданың құрылуы мен жандануы;
- Қазақ хандығының пайда болуы мен кеңеюі;
- XIX ғ соңы - XX ғ басындағы әлемдік капиталистік тауар өндірісі айналасына тікелей тартылуы;
- 1991 жылы тәуелсіз және егемен Қазақстан Республикасының құрылуы.

Ұлы даладағы экономикалық ойдың дамуының маңызды орны XI ғасыр – ерте орта ғасыр кезеңіне тиесілі. Әсіресе, ислам діни наным-сенімінің енуі мен таралуынан түрік тайпалары мен мемлекеттерінің материалды және рухани даму деңгейі үлкен мөлшерде жоғарлады.

Теориялық талдау. XI-ғасырда түркі феодалдық мемлекетінде қоғамдық өнімнің материалдық емес саласында кең таралған және жоғары дамуға ие болған сала ол, әрине, сауда-саттық саласы. Ол тек әскери-саяси жеңістеріне тікелей байланысты болып қана қоймай, сондай-ақ, өндіргіш күштердің даму дәрежесінде, қоғамдық еңбек бөлінісінің одан әрі дамуында, халықаралық және ішкі аймақ аралық сауда-экономикалық қатынастарда, тауар-ақша байланыстарының күшеюіне жоғары дәрежедегі көрсеткіштерге қол жеткізді.

Түркі тайпаларымен өмір сүрген елдерде көне заманнан бері қоғамдық еңбек бөлінісінің өзгеру сатысымен сипатталатын сауда-экономикалық қатынастарының айтарлықтай дәрежесі Ұлы Жібек жолындағы аса жағымды транзиттік аймақтық орналасуымен де қатысты болып табылады.

Сауда-саттық – сол шақтағы кезеңде түркі феодалдық қағанатында қызмет көрсетудің үлкен көлемді саласы ретіндегі өндіріс саласының тікелей жалғасы, саудагер-делдалдың қоғамдық өндірістің әртүрлі салалары мен халықтың әлеуметтік топтары арасында, империя ішіндегі жекелеген аумақтар, қалалар мен аймақтар, сондай-ақ, шет мемлекеттері арасында тауар айырбасы бойынша маңызды экономикалық қызметті жүзеге асырып отырды. Ұлы Жібек жолының қақ ортасында қолайлы территориялық орналасуы түркі тайпаларына халықаралық және ішкі сауда-экономикалық байланыстарды және тауар-ақша қатынастарын әріқарай дамытуға, олардың ақшалай табыстарын өсіруге, сәйкесінше, сауда-саттық операцияларынан пайда алып отыруына зор мүмкіндіктер беріп отырды.

Данышпан мемлекеттік қызметкері Жүсіп Баласағұн, бұл жағдайды жақсы түсіне отырып, мемлекет аралық сауда саласы мамандарының Шығыстан Батысқа дейінгі әлемді шарлай отырып, тек сауда операцияларын ғана дамытып қоймайтындығына, олардың сонымен қатар, басқа елдермен ғылыми-мәдени өзара қарым-қатынастарды да жандандыра түсетіндігіне әділ баға беріп отырды. Сәйкесінше, оның пікірі бойынша, осындай тығыз сауда-экономикалық байланыстардың бар болуы мен дамуы өте пайдалы болып табылады, немесе сауда жүрген кезде елдер арасында соғыс қимылдары және дау-жанжалдар тоқтатылады, шекаралық қақтығыстар өздігінен жойылады. Көпестік-саудагерлік, өзінің экономикалық ықпалы арқасында, феодалдық қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттілігі ретінде түркі тілдес мемлекеттерінде азаматтық қоғамның өте ықпалды әлеуметтік-экономикалық тобы болып саналды [1].

Ұлы ғұлама У.Петтидің «Жер - байлықтың анасы» деген пікірін қазақ дәлме-дәл қазақша аударып тұрғандай. Сауда қатынасы қазақтардың Ресейге бағынған кезеңдерде, яғни ХҮІІ ғ. мен ХҮІІІ ғасырларда дами бастады. Қазақстанда сауданың дамуына ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысында орыс қалаларының салынуы игі әсер етті. Қазақстан территориясында қалалардың, станциялардың салынуы тауар мен ақша қатынастарының орнығуына ықпал етті. Сауда қолма қол ақша айырбасымен іске асырылып отырды. Қазақ сауда қатынасын төмендегідей топшылайды: Сауда сақал сипағанша Есепсіз дүние жоқ. Ақша етуге тырысады, Есеп ұстауға тырысады. Саудада достық жоқ Қазақ халқының жаңа өндірістік, сауда қарым-қатынасына бет бұруын төмендегі мақалдардан да көруге болады: «Құдыққа қауға керек, қазаққа сауда керек», «іс айлаға жүреді, саудагер пайдаға жүреді» мақалының пайда болуы осындай кезеңдерде туса керек [2].

Сауданың сәтті болуы өндірістік күштердің жағдайына, ақша айналысының дамуына тәуелді болды. Сауда көлемінің өсуімен қатар капиталдың ірі көпестердің қолында қорлану процесі жүріп жатты. Бұл капиталдар өндірістік кәсіпкерлікте қолданылады.

Сауда - өзара пайда үшін маманданған өндіріс бөлімдерінің еңбек нәтижелерінің айырбас түрлері. Пайда - экономика әлемінің шартты белгісі. Жоғарыда біздің білгеніміздей адамдар экономика саясында әрекет жасай отырып ұтымдылыққа бет бұрады. Ұтымдылықтың экономикалық нәтижелердің негізгісі - пайда. Ол сауданың негізгі қуат көзі. Адамдардың өмірінде пайданың ролі үлкен болғандықтан, оған деген ынталылық – экономика саясындағы ең негізгі әрекеттің дәлелі. Бірақ «пайда» дегенді әр адам әр түрлі түсінеді. Дегенмен, бұл мағынада жалпыға бірдей ортақ ұғымдар – мамандандыру және айырбас жүруі керек. Себебі, дүние жүзінің халқы және бізден көп бұрын өмір сүрген бабаларымыз бұл процестердің пайдалы екенін ұққан. Бұл нәрсені жасауға маманданып, оны өз дәрежесінде өндіріп шығаруы және сол өндірген өнімді басқаға айырбастаса, мынаны көреді екен: бұл айырбас оның уақыты мен күшін үнемдейді. Себебі, тауар айырбасында оған барлық қатынасушылардың арасында еңбек өнімділігі артады.

Пайда – бұл адамның дәулетін ойдағы деңгейге жеткізу, жеке күші мен уақытын үнемдеуі. Экономикалық өмірде пайда табу өз қажеттілігін іске асырып, «Маслоу пирамидасының» жоғарғы сатысынан орын алу үшін көбірек бос уақытын қалдыруға мүмкіндік береді. Ал, натуралды шаруашылыққа мұндай экономика болмайды: еңбек өнімділігі өте төмен. Еңбек бөлінісі мен бірлестіру сауда арқылы оның нәтижелерін айырбас жасау белгіленген мақсатына жеткізеді, себебі мамандыру еңбек өнімділігін жоғарлатып, уақытты үнемдейді, яғни адамдар қолындағы ең бағасы жоғары ресурсты үнемдейді. Адамдарды еңбеке мамандандығы мен айырбас жетістіктер артықшылығын ұғынғандығы натуралды шаруашылықты тауарлы шаруашылыққа айырбастауға әкеледі, бұл адамзаттың экономикалық өмірінде ұйымдасқан артықшылығы мол түрі болып есептеледі.

Тәжірибелік бөлім. Сауда ережелері өнеркәсіптік өндіріс және ауыр бәсекелестік жағдай пайда болған кезде түрлі өзгерістерге бой алды. XIX ғасырдың соңындағы - XX ғасырдың басындағы уақытта сауда жағдайларына көңіл бөлінбеген, әрі экономикалық жағдаяттарды жіктеу кезіндегі тәжірибені қолға ала отырып, бүгінгі таңның басқа да критерийлерін ұғуға жағдай туғызады. Заманның өзгешелігі – халық санының күрт жоғарлауына байланысты болды, инфрақұрылымның басты белгісі көлік қозғалысының көбеюі деп атауға болады, атап айтқанда, теміржол құрылысының басталуы, қоныс аудару қозғалысы қарқын ала бастады, қоғамның әлеуметтік дифференциациясы тездей бастады.

Сауда саласында кең әділ сауданы ауыстыру үшін стационарлық дүкендер мен қоймалардың, мамандандырылған тауар биржаларының кең желісі бар сауда фирмалары сияқты сауданың жаңа түрлері көтеріле бастады. Елдің кез-келген қалаларында өнеркәсіптік жәрменкелерді жүргізу XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап тәжірибеге айналды. Ауыл шаруашылығының тауар ассортиментінің дамуы азық-түлік нарығының жылдам дамуына алып келді, сатылуға ұсынған нанның 40%-ы шетелге экспортталды, ал 60%-ы ел ішінде тұтынылды. Осыған байланысты ауылшаруашылық құрал жабдықтарына, көліктерге, машиналарға, маталарға, киім-кешектерге тұтынушылар арасында тұрақты сұраныс пайда болды. XIX ғасырдың соңында Қазақстанның тауар нарығы дүниежүзілік экономикалық үдеріске қатыстырылды, сыртқы сауда айналымының көлемі күрт жоғарылады. Ауыл шаруашылығына арналған құрал-жабдықтар мен машиналар импорттың негізгі заттарын құрады. Экспортқа шығарылған тауарлардың ішінде ет, нан, жүн, тері болды. Сәйкесінше, ауыл шаруашылығының дамуына қарай сауда айналымы да кейбір өзгерістерге ие болды. Ел арасындағы дағдарыс сауданың жүруіне қиындық туғызып, бағаның төмендеуіне, сонымен қатар, сауда айналымының құлауына, сәтсіздігіне алып келді.

XIX-ғасырдың 70-80-ші жылдарында сауда-саттықтың жаңа түрлері пайда болғанымен, көрмелер сауданың негізгі түрі болып қала берді. Елді мекендерде базарлар, ал қалаларда жәрменкелер болып тұрды. Мысалы, Омбыда Введенская, Троицкая, ал басқа аудандарда Ишимская, Черлаковская көрмелері жыл сайын өткізіліп тұратын. Омбы жәрменкесінің айрықша ерекшеліктері зауыттық тауарлар импортының мал шаруашылығы өнімдеріне қарағанда 4 есеге кең таралуы болды. Фабрикалар мен фабрикалардың өнімдері бюрократиялық қала тұрғындары арасында тұрақты әлеуетті сатып алушылар болды. Кейбір үлкен дала жәрменкелерінен өзгешелігі, еуропалық тауарларды сатуға бағытталған ірі фабрикалардың өкілдері Константиновская жәрменкесіне бармаған. Ресейдің фабрикалары мен фабрика өнімдерімен Ақмола саудагерлері тығыз сауданы орнатты және жергілікті нарыққа бәсекелестердің шығуына жол бермеді. Өндірушілер осындай жәрменкелерде сауда жүргізу үшін тиісті құжаттарға ие болды, және шын, дұрыс сертификаттардың көрсеткіштер динамикасына талдау жүргізілді, осыған орай, сауда өкілдерінің экономикалық әл-ауқатын мерзімді аукциондарда білуге болады. 2-гильдияның саудагерлері жәрменкелердің басым қозғалтқыштары болып, олардың басқаруымен 2-ші кластағы клерлер жұмыс жасады.

Сауда-саттықпен айналысатын кейбір кәсіпкерлер сонымен бірге өндірістік

кәсіпорындар ашты. Әсіресе ірі сатып алулар капиталды әртараптандыруға мүмкіндік берді. Мысалы, Петропавл мен Омбы аудандарында бір фермаға орташа есеппен 500-600 бас сиыр келетін ірі шығанақтардың 65-70% бір уақытта сауда-саттықпен айналысқан. Ірі кәсіпкерлердің көпшілігі әртүрлі өнімдермен сауда жасады. Жекелеген саудагерлердің сол немесе басқа формада мамандандырылмағандығы сауданың ерекшеліктерінің бірі болды. Осылайша, олар сатып алушыларды қатты қызықтырып, бір-бірімен бәсекелесті. Тауарлық сауданың негізгі салалары мал, мал өнімдері, нан болды. Өнімнің осы түрінің саудасында көптеген кәсіпкерлердің капиталы қалыптасты. 19 ғасырдың ортасында Ресейдің 203 шекарасы бірнеше миллион рубль көлемінде қазақтың ірі қара малы мен мал өсіретін шикізатының даласынан шыққан. Сонымен, 50-ші жылдардың екінші жартысында. XIX ғасыр қазақтардан жыл сайын 1 миллион 125 мың рубльге 450 мың қой сатып алды. 2 миллион 425 мың рубль мөлшеріндегі басқа малдың 110 мың басы, ал ірі қара мал өсірушілер 1,6 миллион рубльге жуық пайда әкелген. Күміс, мал шаруашылығы өнімдері мен қазақстандық өнімдердің импорты 10 жыл ішінде 1883 жылдан 1893 жылға дейін 641,632 рубльге дейін өзгеріп отырды. (1887) 1 131 678 рубльге дейін. (1885); сату - 627 553 рубльден. (1887) 1 125 866 рубльге дейін. (1885) деп көрсетілген [3].

Көпестердің саудаға қатысу деңгейі мен сауда операцияларының айналымы бірнеше сатыдан тұрды. Саудагерлер мына топтарға бөлінгенің байқауға болады: тұтынушыларға шағын көтерме партияларды сататын кіші деңгейдегі саудагерлер және жергілікті делдалдар; бәсекеге қабілетті көтерме және бөлшек сауданы жүзеге асыратын орта деңгейдегі кәсіпкерлер; сұранысы бар жерлерде тауарларды қайта сатуға, жаппай партияларды жіберуге арналған қоймалары мен кеңселері бар ірі деңгейдегі кәсіпкерлер.

Тауарларға деген сұраныс пен бағалар туралы ақпараттың болмауы жәрмеңкенің барлық қатысушылары үшін күрделі мәселе болды. «Аймақтар туралы шолуларда», «Естелік кітаптарда» тауарлардың жекелеген түрлерінің құны туралы ақпарат алуға болады, бірақ саудагерлерге сұраныс та, ұсыныс та маңызды.

Далада сауданың дамуына уақытша базар деп аталатындар үлкен көмек көрсетті. Бұл тұрғыда Сібір департаментінің алыс емес казактарының сауда-саттығына қатысу мақсат етілді. Мұндай сауданың түрлері Қазақстанда Көкшетау және Ақмола уездерінің территориясында болған. Бұл базарға Батыс Сібірдің әр түрлі қалаларынан келген саудагерлер, қазақтар мен орыстар баратын болды.

Қазақтар киім-кешектердің басты тұтынушысы болды. Статистика бойынша, қазақтар киім-кешектерді сатып алу үшін жылына орта есеппен 23 рубль 63 тиын жұмсайтын. Үй жиһаздарын сатып алуға аз мөлшерде қаражат бөлінді. Сатып алу заттары төсек-орын, кілемдер, қол жуғыштар болды; 2 орында - ыдыс-аяқ; 3 орын жиһазға - үй жиһаздарының жалпы құнының 1/10 бөлігі.

Қалалардағы базарлар, әдетте, аптасына үш рет ұйымдастырылды. Әкімшілік орталық ауылшаруашылық өнімдерін тұтынушысы болды. Базар саудасы әкімдік тарапынан халықты тікелей өндірушілердің қолынан шыққан өнімдермен қамтамасыз ету тәсілі ретінде көтермеленді. Базардағы саудагерлер азық-түлік тауарлары мен шаруалар өнімдерімен саудаласып, қажетті өндірістік тауарларды баж салығынсыз сатып ала алады. Дилерлерге үнемі бақылау жасалды, деп Семей қаласының әкімдігі атап көрсетті: «Түнгі сағат 12-ге дейін өмірлік маңызы бар өнімдерді көтерме сатып алуға және сатуға қатаң тыйым салынады: ұнтақталған және ұнтақталмаған нан, май, сұлы, пішен, отын, балық, жарма, бал, жұмыртқа, шошқа еті және басқалары. кез келген уақытта базарға барар жолда, қаладан тыс жерде де, қаланың өзінде де. Жоғарыда аталған өнімдердің барлығы қалада сатылуы керек, ал саудагерлер мен саудагерлер белгіленген уақытқа дейін нарыққа нан алып келген ауылшаруашылық тұрғындарының арасында жүрмеуі керек».

XIX ғасырдың соңғы ширегінде өнеркәсіптік өндіріс Қазақстанда пайда болды. Сонау XIX ғасырдың ортасында Қазақстанда пайдалы қазбалардың көптеген түрлерінің болуы белгілі болды. 60-шы жылдардан бастап. XIX ғасыр. Ресей кәсіпкерлері Қазақ территориясына капиталды экспорттай бастады және бірқатар пайдалы қазбалар кен

орындарының негізінде өндірістік кәсіпорындар құра бастады. 70-80 жж. ауылшаруашылық шикізатын - май, былғары, ұн тарту және т.б. өңдеу бойынша қарқынды дамыған өнеркәсіп. Солтүстік-Батыс және Шығыс Қазақстан қайта өңдеу кәсіпорындарының негізгі орталықтары болды. Былғары өнеркәсібі дамудың айтарлықтай деңгейіне жетті. Химия өнеркәсібінің эмбрионын Шымкенттің сантонин зауыты деп санауға болады. 1882 жылы құрылған зауыт өз өнімдерін Англия, Америка, Германия, Үндістан және Жапонияға сәтті экспорттады. Оңтүстік облыстарда, Шымкент пен Түркістанда негізінен бірнеше мақта тазалайтын зауыттар жұмыс істеді. Темекі өнеркәсібі Верныйда 1875 және 1900 жылдары құрылған екі шағын кәсіпорынмен ұсынылды. Тұз кен орындары Арал теңізінде, Қарабаш көлінде, Павлодар уезінде игерілді. Басқұншақ кен орнында 1867 жылы 54 847, 1870 жылы - 1 267 994, 1880 жылы - 2 800 000 пуд өндірілді. тұз.Өзен бассейндерінде. Орал, Ембі, Ертіс, Арал мен Каспий теңіздерінде балық аулау айтарлықтай ауқымға жетті. Бұл сала балық аулау саласына айналды. Балық аулаудың дәстүрлі орталықтары Зайсан және Балқаш көлдері болды. Ас тұзы өндірілген көлдердің басым көпшілігі. Қазақстанның солтүстік-батыс және батыс бөліктерінде орналасқан [4].

XX ғасырдың басында стационарлық сауда желісінің қалыптасуына байланысты ірі жәрмеңкелердің рөлі біртіндеп төмендейді, олардың айналымы төмендейді. Импорттың негізгі заттары ауылшаруашылық машиналары мен ресейлік зауыттардың маталары болды. Революциялық үдерістермен байланысты саяси оқиғалар сату көлемін және тауарлар ассортиментін одан әрі қысқарту тұрғысынан жағдайды өзгертті. Сауда экспорты XX ғасырдың бірінші жартысында біршама жоғарылады. Сауда операцияларының объектісі ретінде бірден ауылшаруашылық өнімдері болып табылды. Сауда операцияларына фермерлер қатысты, олардан өнімді сатып алатындар делдалдар және кіші деңгейдегі саудагерлердің көп бөлігі, содан кейін ірі деңгейдегі кәсіпкерлер, коммерциялық банктердің, ресейлік және шетелдік фирмалардың өкілдері болды. Соңғы рет өнімді шетел нарығына экспорттады. 1869 жылы Куян-Дин-Ботовская жәрмеңкесінде ұйымдастырылған жәрмеңке комитетінің қызметі өте маңызды болды. Егер 1869 жылы жәрмеңкенің айналымы 500 мың рубльді құраса, 1913 жылы - 4953,2 мың немесе 10 есеге өсті. Бұл жәрмеңкелердің аймақтың экономикалық өміріндегі рөлін көрсетеді[5].

Қазақ даласы Моңғолиямен транзиттік сауда болды. 1860 жылы Ургада (Улан-Батор) алғашқы ресейлік коммерциялық фирма құрылды, онымен Шығыс Қазақстанның көпестері іскерлік байланыс орнатты. Семей Қазақстан мен Моңғолия арасындағы сауда орталығына айналды.

Қазақстанның Шыңжаңға аумақтық жақындығы және сауда айырбастаудағы өзара тиімділігі Ресей мен Қытайды осы байланыстарды қолдауға шақырды. (Джинхо, Үрімжі, Манас, Ақсу, Қарашар Хами, Турфандар және Қашқар) үлкен керуен сарайларына иелік еткен Гүлжа қаласы Шыңжаңдағы қазақ көпестері үшін ірі сауда орталығына айналды). 1881 жылғы «Құрлықтағы сауда ережелерін» жүзеге асыру мақсатында, қытаймен сауда қатынастарын дамыту үшін, шекара белдеуінде 50 верст арақашықтық жеңілдік сатылым ашылды. Урылский поселкесінде, екі апталық жәрмеңке 1894 жылдың қарашасында ашылды. Бірақ бұл барлық мәселелерді шеше алмады. Эпидемия мен мал аурулары жиі кездесетіндіктен, аймақтық билік 1894 жылы желтоқсанда санитарлық шаралар белгіледі: малды айдайтын арнайы пункттер анықталды; міндетті дезинфекция белгіленді; ет, жүгері еті мен қыздырылмаған май тасымалдауға қатаң тыйым салынды; көліктер арнайы мөрмен бекітіліп, күзетшілермен бірге жүрді. Әйтпесе, шетелден, әсіресе Моңғолиядан әкелінген мал қайтып оралды. 1912 жылы контрабанда жағдайлары қатарда емес, кеден шекараларында да тіркелді. Жалпы сомасы 168 рубльге 6 тасымалдау әрекеті, Катонқарағай аймағы контрабандалық тауарларды ұстау бойынша бірінші орында тұрды. Тек Зайсан учаскесі арқылы Қытайға 41 376 рубль мөлшерінде транзиттік жүк тасымалданды. Зайсан кеденінде кедендік алымдар 975 рубль үшін есепке алынды, бұл тауарлардың санымен, мөлшерімен, көптүрлілігімен түсіндіріледі [6].

Импорт көлемі бойынша бірінші орынды Зайсан учаскесі, ал екінші орынды

Катонқарағай алды. Импортталған тауарлардың саны экспорт көлемінен басым болды, сонымен бірге экспортталған тауарлардың құны шетелдерде 8,9 рубль, ал Қытайдан 2,4 рубль болды. Экспорттың негізгі элементтері: шойын, темір, қалайыдан жасалған бұйымдар, қағаз маталар, керосин болса, импорттың негізгі элементтері: кірпіштен жасалған шай, былғары шикізат, қозы терілері және киізден жасалған материал болды. Фабрикалар мен зауыттар өнімдерінің көбеюі, Қазақстанның солтүстік-шығысында сауда үйлерінің ашылуы, әртүрлі өндірістік тауарларды таратумен тікелей айналысатын компаниялардың артуы тауарлар экспортының негізі болды. Елден кеткендердің санына қарағанда келушілердің саны көп болды, әсіресе қытайлық кәсіпкерлер басып келді.

Тауар айналымының одан әрі дамуына кедергі болған, мемлекеттер арасындағы баланыстарда тұрақсыздық қалыптастырған І-ші дүниежүзілік соғыстың басталуы болды. Саудадағы жағымсыз жағдаяттарға қарамастан, жергілікті саудаға және сауда нысандарының әлеуметтік-экономикалық жиынтығына жетілу тән болды. Индустрияға дейінгі ескі элементтер аймақтық экономикада қалып, жаңашыл элементтер ғасырлар қиылысында пайда болды. Осы уақытта сауда құрылымы өзгеріп, ішкі кәсіпкерлік көркейіп, сауда кеңейді. Аймақтағы капиталистік қатынастардың дамуы, келіп түсетін тауарлар көлемінің өсуімен бір мезгілде импорт құрылымында өзгерістер болған жағдайға алып келді. Егер ХІХ ғасырда Қазақстанда импорт, жеке тұтыну заттарынан тұрса, онда ХХ ғасырдың басында алдыңғы импорт тауарларының көлемінің ұлғаюымен қатар, едәуір үлесті тұрмыстық тауарлар ала бастады [7].

Нәтижелер мен талқылау. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін отандық экономикалық ой-пікірлер тарихын қалыптастыру бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуге кең мүмкіндік алды және әсіресе, бұл Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ғасырлар тоғысында» (1999 ж.) атты кітабы шыққаннан кейін орын алды [8].

Сауда - бұл Қазақстан Республикасындағы экономикалық қызметтің ең үлкен салаларының бірі, ал оның дамуы экономиканың табысты жұмыс істеуінің бір шарты болып табылады. 2003 жылдан бастап республиканың жалпы ішкі өніміндегі саланың үлесі 11–12% құрады, сауда экономикалық белсенді халықтың жалпы санының 15% -на дейін жұмыс істейді. Сауда көлемі азық-түлікке жатпайтын тауарлар үлесінің үнемі өсуімен жыл сайын өсіп отырады. Сонымен қатар, бұл секторда жеке меншіктің, шағын және орта бизнестің үлесі жоғары, бұл сала әйелдер мен жастарды толық және қосымша жұмыспен қамтамасыз етеді. Сондықтан сауда саласының әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы жоғары бағаланады [9].

Бөлшек сауда құрылымында 2006 жылға дейін жеке кәсіпкерлер мен нарықтардың секторы басым болды, тұтыну нарығы дамыған сайын сауда кәсіпорындарының сауда көлеміндегі үлес өсу тенденциясын көрсетеді. Өсу әсіресе азық-түлік емес тауарлар саудасы саласында байқалады. Сонымен қатар, сауданың сапалы дамуымен бөлшек сауда инфрақұрылымы өсуге жақсы бастама алды: заманауи қоймалар, логистикалық қызметтер, ақпараттық қолдау, жабдықтар шығару және т.б.

Бөлшек сауданы дамытудың қазіргі заман бағыттары, алғашында, тауарларды сатудың дүкендік және дүкеннен тыс түрлерінің арақатынасының өзгеруіне негізделген. Бөлшек сауда кәсіпорындарының бірігуі, сауда қызметтерінің жаңа түрлерінің пайда болуы және саланың заманауи қызмет көрсету индустриясына айналуы сауда секторының дамуына оң әсер етеді. Бөлшек сауда орындарында жаңа өнімдермен сауданы ұйымдастыру Қазақстан үшін маңызды, өйткені жеке тұлғалар мен шағын өндірушілер өз өнімдерін қол жетімді бағамен сатуға мүмкіндік алады. Бұл сонымен қатар сауданың әлеуметтік бағыттылығы мәселесін шешеді.

Қазақстанда сауда саласының өркендеуі дүниежүзілік үрдістерге сәйкес келеді. Сауда секторы қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі, бірақ қазіргі заманғы сауда форматтарының енуі дамушы елдердің орташа деңгейінен төмен. Бөлшек құрылым азық-түлік дүкендерінің төрт негізгі форматтарынан (дүкендер, дисконттаушылар,

супермаркеттер және гипермаркеттер) және азық-түлік емес тауарлардың төрт негізгі санатынан (киім, электроника, үй және бақша тауарлары, денсаулық пен сұлулық өнімдері) тұрады. Сұраныс, дұрыс орынға қол жеткізу және тиімді жеткізу тізбегін құру мүмкіндігі инвесторлардың негізгі талаптары болып табылады. Дүниежүзілік үрдістерге бейімделе отырып, бөлшек саудагерлер сәттіліктің жаңа сценарийлерін ұсынады: дүкен форматтарын қайта қарау; сату кезінде технологияны қолдануға басымдық беру; тұтынушылармен қарым-қатынасты даралау; жоғары технологиялық компанияларға тән жылдам бейімделу әдістерін қолдану; жаңа бизнес модельдерін іске қосу. Шетелдік инвесторлар үшін тауар нарығының заманауи форматтарындағы бос нарық көлемі 2020 жылға қарай 660 млрд теңгені құрауы мүмкін, қазіргі заманғы сауда форматтары арқылы бөлшек сауданың жалпы көлемі 1 263 млрд теңгені құрайды. Бәсекеге қабілетті нарық дамыған сайын, халықтың заманауи сауда алаңдарымен қамтамасыз етілуі артуда. Қазақстандағы сауда компанияларының көпшілігі шағын, оларда 50 адам жұмыс істейді. 557 орта және 232 ірі бар [10].

Кесте1. Көлемі бойынша кәсіпорындар саны (2019)

Кәсіпорындар	Саны
Кіші кәсіпорындар (5 адамға дейін)	98941
Кіші кәсіпорындар (6 адамнан 10 адамға дейін)	12399
Кіші кәсіпорындар (11 адамнан 15 адамға дейін)	3525
Кіші кәсіпорындар (16 адамнан 20 адамға дейін)	2117
Кіші кәсіпорындар (21 адамнан 30 адамға дейін)	1820
Кіші кәсіпорындар (41 адамнан 50 адамға дейін)	1766
Кіші кәсіпорындар (51 адамнан 100 адамға дейін)	994
Кіші кәсіпорындар (31 адамнан 41 адамға дейін)	805
Орта кәсіпорындар (101 адамнан 150 адамға дейін)	277
Орта кәсіпорындар (151 адамнан 200 адамға дейін)	158
Ірі кәсіпорындар (251 адамнан 500 адамға дейін)	142
Орта кәсіпорындар (201 адамнан 250 адамға дейін)	122
Ірі кәсіпорындар (101 адамнан 150 адамға дейін)	54
Ірі кәсіпорындар (1001 адамнан)	36

Инвестицияны қолдау үшін қажетті орынға қол жетімділік қанағаттанарлық. 2018 жылы халық пен табыс деңгейі бойынша шешуші нарық болып табылатын Астана мен Алматы қалаларында сапалы бөлшек жылжымайтын мүлік қоры (Қазақстан Республикасындағы жоғары сапалы сауда алаңының жалпы қорының 40% -дан астамы) екі есеге өсті. Тиімді жеткізу тізбегін құру мүмкіндіктері қанағаттанарлық. Жоғары сапалы қойма қоры 30% -ға өсті және бүкіл ел бойынша 1,3 млн. шаршы метрді құрайды. Сауда компанияларының үштен бірі Алматыда орналасқан - 36873 ұйым. Екінші орында Нұр-Сұлтан - 20.673. Үшіншісі - Қарағанды облысы - 10.318 [10].

Кесте1. Аймақтар бойынша кәсіпорындар саны (2019)

Аймақтар	Саны
Алматы қаласы	36873
Нұр-Сұлтан қаласы	20763

Қарағанды облысы	10318
Шымкент қаласы	6832
Ақтөбе облысы	6007
Павлодар облысы	5317
Алматы облысы	4831
Қостанай облысы	4830
Маңғыстау облысы	3785
Атырау облысы	2986
Ақмола облысы	2956
Солтүстік Қазақстан облысы	2748
Батыс Қазақстан облысы	2747
Жамбыл облысы	2739
Түркістан облысы	1859
Қызылорда облысы	1806

Сауда компанияларының ең аз саны Жамбыл, Түркістан және Қызылорда облыстарында орналасқан.

Қазақстандағы электрондық коммерция нарығы белсенді түрде өсіп келеді және бүгінгі күнге дейін бос нарық 200 миллион доллардан асады, жалпы онлайн-коммерция көлемі 420 миллион доллардан асады:

Елдің барлық аймақтарында Интернет пен Интернетке қол жетімді құрылғылардың енуінің жоғары деңгейі;

Интернет-сауданы халықтың барлық топтарына және тауарлар мен қызметтердің санаттарына ендіру;

Электронды сауданы қолдау үшін қолданыстағы логистикалық инфрақұрылым;

Қазақстандағы сауда секторына ТШИ (тікелей шетелдік инвестицияларды) тарту шарттары әлемдік тәжірибеге сәйкес келеді:

Дүниежүзілік тәжірибеде бөлшек сауда саласында ТШИ-ді ынталандырудың негізгі шаралары: (1) секторда ТШИ-ге шектеулердің болмауы және (2) логистикалық инфрақұрылымның дамуын ынталандыру;

Инвесторлар арнайы экономикалық аймақтар шеңберінде берілген инфрақұрылым мен преференцияларды қолдана алады;

Мемлекет мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде заманауи бөлшек сауданы және электронды сауданы дамытуға белсенді қолдау көрсетеді.

2019 жылдың сәуірінен бастап Қазақстандағы жаңа компаниялардың саны үш еседен астам өсті. Соңғы 6 айда Қазақстанда 5117 жаңа сауда компаниясы тіркелген. Барлық сауда салалары қарқынды дамып келеді. Әсіресе, интернет-сауданың өсуі ерекше көзге түседі. Дәстүрлі саудада жаңа ұйымдардың өсуі сол кезеңде 2,5 есе болды.

Сауда индустриясы қазір дамып келеді және болашақта да дами береді. Көріп отырғаныңыздай, технология дәстүрлі сауда форматына әсер етеді: дүкен сатып алуға уақыт жоғалтудың қажеті жоқ - тек батырманы басыңыз. Интернет-дүкен - бұл кез-келген перспективаның тұрақты даму тенденциясы. Интернетті күн сайын 3,5 миллионнан астам адам пайдаланады - олардың саны үнемі өсуде. Веб-сайттардың саны да көбейіп келеді: барлығы 148 577. Оның ішінде 30 мыңға жуығы белсенді.

Қорытындылар. Мемлекеттің сауда саясаты, сауданы реттеудің, халықтың әл-ауқаты мен сатып алу қабілеттілігінің нормативтік-құқықтық базасы жақсарған сайын, Қазақстанда жоғары ұйымдастырылған сауда мен қызмет көрсету жүйесі дамып келеді.

Мәселені дұрыс түсіну үшін, ең алдымен, нарықты регрессивті құбылыс ретінде бағалаудан бас тарту керек. Бұл тәсіл XIX-ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын дұрыс түсінуге мүмкіндік бермейді. Зерттелетін кезеңде дамыған қазақ даласындағы онымен байланысты жаңа,

прогрессивті құбылыстар туралы есте сақтау қажет. Бірақ мұның өзінде біз қашан тоқтайтынымызды білуіміз керек. Еуропада басталған бүкіл әлемге таралған прогрессивті процестер нарықтық қатынастардың енуі мен дамуы арқасында Қазақстанға жеткенін мойындау қажет уақыт келді. Сонымен қатар, оның жұмыс істеуінің әмбебап сипатқа ие емес ерекшеліктерін қарастыру, Қазақстанның ұлттық нарығы механизмінің өзіндік және бірегейлігін анықтау қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1 Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. Жүсіп Баласағұнның экономикалық идеялары: монография / А.Н. Доғалов, Н.С. Досмағанбетов. Алматы: Эверо, 2020. 252 б.

2 Тулешова Г.Б. Қазақстанда экономикалық ой-пікірдің даму заңдылықтары. монография: / Г.Б.Тулешова. Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы ЖМУ. Алматы: «Эверо» баспасы, 2020. 140 бет.

3 Мамытова С.Н. История предпринимательства в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века. Алматы, ЭВЕРО, 2020. 324 с.

4 Материалы по киргизскому землепользованию Семипалатинской области. Павлодарский уезд, с.33, 340; Каркаралинский уезд, с.811; Зайсанский уезд, т.8. СПб., 1909, с.326; Усть-Каменогорский уезд, с.330; Семипалатинский уезд, с.22, 83.

5 Кыдырбекулы А., Серикбаева Ж.Д. Экономическая история и современная экономическая ситуация. Специфические закономерности формирования земельных отношении при переходе к рынку //Вестник КазГУ, серия экономическая. 2000. №2. С.27-31

6 Ахметова Г.М.. Основные тенденции в развитии торговли Казахстана в конце XIX-начале XX веков. Вестник КАЗ НУ. Алматы.2013. <https://articlekz.com/article/7184>

7 Сулейменов Б.С. Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1905-1907 гг. / Вопросы истории Казахстана XIX - начала XX века. А-А., 1961.

8 Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы: Атамұра, 1999.296 с.

Положение торговли в Казахстане. <https://www.kazportal.kz/polozhenie-torgovli-v-kazahstane/>

9 Анализ рынка | Рынок торговли в Казахстане: торговые организации. Опубликовал MCHENG 15.09.2019 <https://blog.kazdata.kz/companies/analiz-rynka-rynok-torgovli-v-kazahstane-torgovye-organizacii.html>

Аннотация. В статье авторы предприняли попытку расширить исторические представления о развитии торговли казахского народа с X века до современного периода. В наши дни происходят коренные изменения во всех сферах жизни Казахстана. Позади трудные годы борьбы за переустройство экономической и политической структуры страны. За эти годы Казахстан обрел не только суверенитет, но и уверенность в будущем. Руководством нашего государства определены цели и задачи нового этапа развития и реформирования нашего общества. Самое главное в них - достижение новых рубежных высот, позволяющих нам поднять конкурентоспособность страны на мировом рынке. Большое значение, на наш взгляд, в решении поставленных задач, имеет опора на исторический опыт, на обновленную концепцию истории Казахстана. А для ее создания нужно проводить фундаментальные комплексные исторические и историографические исследования. Важной задачей современной исторической науки является научное осмысление практики формирования рыночных отношений и развития торговой деятельности в конкретных исторических условиях.

Abstract. In the article authors made an attempt to expand the historical understanding of the development of trade of the Kazakh people from the 10 century to the modern period. Today, radical changes are taking place in all spheres of life in Kazakhstan. The difficult years of the struggle to reorganize the country's economic and political structure are behind. Over the years, Kazakhstan has gained not only sovereignty, but also confidence in the future. The leadership of our state has defined the goals and objectives of a new stage in the development and reform of our society. The most important thing in them is the achievement of new milestone heights that allow us to raise the country's competitiveness in the world market. Of great importance, in our opinion, in solving the tasks set, is reliance on historical experience, on the updated concept of the history of Kazakhstan. And to create it, it

is necessary to carry out fundamental complex historical and historiographic research. An important task of modern historical science is the scientific understanding of the practice of the formation of market relations and the development of trading activities in specific historical conditions.